

ПОГОСЯН М. А.,адвокат, аспірант кафедри історії і теорії
держави та права*(Запорізький національний університет)*

УДК 347.96:346.9:351.74:005.57(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.4>**ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА КОМУНІКАЦІЯ»:
ПРАВООХОРОННИХ, ПРАВОЗАХИСНИХ ТА СУДОВИХ ОРГАНІВ»:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

У статті акцентовано увагу, що захист прав і свобод людини і громадянина є пріоритетним завданням будь-якої демократичної держави, який здійснюється органами державної влади під час реалізації їх правоохоронної, правозахисної та судової діяльності. Підкреслено, що комунікація в сучасному суспільстві виступає фундаментальною основою побудови та розвитку якісно нових правових відносин через комунікаційні канали взаємодії, які динамічно розвиваються. В умовах інформатизації суспільства правові відносини між правоохоронними, правозахисними та судовими органами характеризуються збільшенням різнорівневих інформаційних комунікацій. Зазначено, що динаміка інформаційного простору характеризується різноманітністю комунікаційних зв'язків, пов'язаних із запровадженням нових управлінських методів у контексті діяльності, наприклад, правоохоронних, правозахисних та судових органів. Наголошено, що, враховуючи європейські стандарти становлення демократичного суспільства, в нашій державі актуалізується пошук сучасних підходів розуміння правової комунікації між правоохоронними, правозахисними та судовими органами. Зауважено, що забезпечення дієвого зворотного зв'язку між судами різних інстанцій, правоохоронними та правозахисними органами пов'язано з недосконалістю механізму комунікації між зазначеними органами, проте рівень правової комунікації впливає на ефективність обміну інформацією та дієвість їх роботи. Зроблено висновок про те, що в Україні правова культура є необхідною умовою формування впровадження відповідних світових і європейських правових стандартів у правотворчу, правозастосовну, правоохоронну, правозахисну та судову діяльність. Зазначено, що ефективна комунікативна взаємодія між правоохоронними, правозахисними та судовими органами можлива після подолання комунікативних бар'єрів, пов'язаних із недосконалістю нормативно-правового регулювання, недостатньою практикою налагодження правової комунікації між зазначеними органами та низьким рівнем захищеності інформації. Запропоновано авторську дефініцію визначення поняття «правова комунікація правоохоронних, правозахисних та судових органів». Із метою повного та об'єктивного розкриття основних характеристик і особливостей визначення поняття «правова комунікація правоохоронних, правозахисних та судових органів», акцентовано увагу на найсуттєвіших його ознаках.

Ключові слова: право, комунікація, правова комунікація, інформаційний простір, суб'єкти правової комунікації, правоохоронні органи, правозахисні органи, органи судової влади



Pogosyan M. A. Legal communication of law enforcement, human rights and judicial bodies: theoretical and methodological analysis

The article emphasizes that human rights and freedoms protection is a priority of any democratic state, which is carried out by public authorities in implementation their law enforcement, human rights and judicial activity. It is emphasized that communication in modern society is a fundamental basis for the construction and development of qualitatively new legal relations through communication channels that are developing dynamically. The legal relations between law enforcement, human rights and judicial bodies are characterized by an increase in multilevel information communications. It is underlined that the dynamics of the information space is characterized by a variety of communication links which are associated with the introduction of new management methods in the context of activities, such as law enforcement, human rights and the judiciary. It is emphasized that according to the European standards of a democratic society formation in our country the search for modern approaches to understanding legal communication between law enforcement, human rights and judicial bodies is becoming more relevant. It is pointed out that the provision of effective feedback between courts of different instances, law enforcement and law enforcement agencies is due to the imperfection of communication mechanism between these bodies, but the level of legal communication affects the efficiency of information exchange and efficiency. It is concluded that in Ukraine the legal culture is a necessary condition for the formation of relevant world and European legal standards in law-making, law enforcement, human rights and judicial activities. It is noted that effective communicative interaction between law enforcement, human rights and judicial bodies is possible after overcoming communication barriers related to imperfect legal regulation, insufficient practice of establishing legal communication between these bodies and low level of information security. The author's definition of the term legal communication of law enforcement, human rights and judicial bodies is put forward. To fully disclose the meaning and the main features of legal communication of law enforcement, human rights and judicial bodies one pays attention to the essential features of the phenomenon.

Key words: *law, communication, legal communication, informational space, subjects of legal communication, law enforcement agencies, human rights bodies, judicial bodies*

Вступ. Комунікація є системоутворюючою складовою частиною сучасної цивілізації, а також однією з першочергових умов її глобальних трансформацій. Комунікація є складним та багатограним явищем, що забезпечує обмін інформацією у природному, біологічному і соціальному просторах, а також виражає процес спілкування. Дослідженням комунікації займалися представники таких наук, як лінгвістика, психологія, соціологія, філософія та ін. Протягом останнього десятиріччя наша держава в епоху інформатизації суспільства прагне до збільшення різномірних комунікацій, що долатимуть наявні бар'єри взаємодії між правоохоронними, правозахисними та судовими органами, а також впливатимуть на ефективність виконання їх завдань і повноважень. Становлення демократичного суспільства в нашій державі з урахуванням європейських стандартів зумовлює пошук сучасних підходів розуміння такого виду комунікації, як правова. Зазначене, у свою чергу, актуалізує необхідність дослідження правової комунікації судів різних інстанцій, правоохоронних і правозахисних органів, адже саме від її дієвості залежить ефективність обміну інформацією, що в подальшому впливає на якість їх роботи та формування довіри інститутів громадянського суспільства.

Питання, пов'язані з комунікацією, досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: С. Алексєєв, Д. Андрєєв, А. Антонов, Е. Афонін, О. Балинська, М. Білінська, Т. Бутирська, М. Василик, А. Войчак, Н. Грицяк, О. Дмитренко, Н. Дніпренко, Н. Луман, Л. Луц,



А. Поляков, Г. Почепцов, Г. Прованшер, П. Рабінович, Н. Савінова, С. Серьогін, І. Ситар, Г. Ситник, А. Токарська, І. Честнов та ін. Проте, незважаючи на розробки окремих питань, пов'язаних із загальними питаннями комунікації, слід акцентувати увагу на відсутності окремого комплексного системного дослідження правової комунікації між правоохоронними, правозахисними та судовими органами. Так, актуалізувалось питання наукового уточнення та обґрунтування визначення поняття «правова комунікація між правоохоронними, правозахисними та судовими органами».

Постановка завдання. Мета статті – на основі методологічного аналізу, враховуючи інтерпретації «комунікація», запропонувати авторську дефініцію визначення поняття «правова комунікація правоохоронних, правозахисних та судових органів».

Результати дослідження. Використання в науковій літературі лінгвістичних, філософських, соціальних, психологічних, економічних підходів зумовило наявність досить значної кількості визначень поняття «комунікація». Незважаючи на те, що комунікація є предметом дослідження природничих і гуманітарних наук, питання, пов'язані з особливостями саме правової комунікації та її впливом на діяльність правоохоронних, правозахисних та судових органів державної влади, не знайшли свого комплексного вирішення. Проте вітчизняна дослідниця Є. Юнусова зазначає, що тема спілкування, або комунікації не є абсолютно новою, оскільки усвідомлювалась і артикулювалась ще в еллінській культурі, але глибинне значення комунікації, її смислових і соціальних джерел, відбулося пізніше [1, с. 4]. Так, на початку 80-х рр. ХХ ст. Е. Масуд охарактеризував комунікацію як економічну категорію та суспільне благо, яке впливає на розвиток всіх сфер суспільного життя [2]. Дійсно, першочерговим критерієм прогресу суспільства є рівень розвитку комунікацій, який забезпечується завдяки збільшенню нових автоматизованих систем, що зумовлюють динамічні процеси розвитку правоохоронних, правозахисних та судових органів.

Аналіз правової комунікації базується на розумінні комунікації. У контексті цього необхідно визначити етимологічне значення поняття «комунікація», яке сьогодні має багато різних трактувань. У словнику іншомовних слів «комунікація» (від лат. «communicatio» – «повідомлення», «передача») перекладається як зв'язок, повідомлення [3, с. 543]. Зважаючи на те, що поняття «комунікація» є інтернаціональним, його написання та звучання є подібним у багатьох європейських мовах, наприклад: англ. «communication», франц. «communication» та нім. «kommunikation». Англ. «communication» крім значення «спілкування, зв'язок, повідомлення, інформація», означає «поширення, розповсюдження (хвороби тощо)» [4, с. 275]. Множинна форма як прийнятна умова диференціації понять використана і в англійській мові «communications» – «комунікації, комунікаційні лінії», що зафіксовано перекладними [4, с. 275] та тлумачними словниками [5, с. 168; 6, с. 28]. У німецькій мові спостерігаються подібні підходи. Філософським енциклопедичним словником «комунікація» трактується як спілкування, обмін думками, відомостями, ідеями тощо [7, с. 269]. Вважаємо, що під комунікацією необхідно розуміти процеси соціальної взаємодії, що реалізуються завдяки передачі інформації між окремими особами, всередині групи, організації або в цілому суспільства.

Для порівняння зазначимо, що первинною була зовсім інша концепція визначення даного поняття. Наприклад, у тлумачному словнику В. Даля досліджуване поняття має таке значення, як дороги, засоби зв'язку між місцями. У каталозі бібліотеки Конгресу США слово комунікація можна було знайти лише у двох рубриках: «Комунікація та транспорт» і «Військова комунікація» [8]. Ураховуючи те, що, як формальна категорія знань, комунікація в різних сферах і контекстах асоціюється по-різному, саме інформатизація суспільства зумовила необхідність переосмислення досліджуваного поняття як у вітчизняній, так і в європейській науці.

Як вже зазначалось, у науковій літературі немає єдиного підходу щодо визначення поняття «комунікація», тому необхідно розглянути різні наукові підходи. У контексті цього дану дефініцію вчені тлумачать не виходячи за межі її загальноприйнятого розуміння. Підтвердженням того, що визначення поняття «комунікація» не набуло сталості, є наявність



значної кількості його інтерпретацій, а саме: понад 120, за даними Ф. Данса та К. Ларсона, і понад 240, за даними Дж. Андерсена. Із приводу цього В. Кашкін зауважує, що визначень цього поняття є майже стільки, скільки й авторів, що його досліджували [9, с. 15].

Серед визначень, що надаються вітчизняними науковцями, доцільно навести такі. Зокрема, Д. Дуцик у своїй роботі «Політична журналістика» виокремила чотири основні значення поняття комунікація: універсальне, за якого комунікація розглядається як «спосіб зв'язку будь-яких об'єктів матеріального та духовного світу»; технічне, тобто як «шлях зв'язку одного місця з іншим, засіб передачі інформації та інших матеріальних і духовних об'єктів з одного місця в інше»; біологічне, широко використовуване в етології у вивченні сигнальних способів зв'язку тварин, птахів, комах тощо; соціальне, за якого комунікація використовується «на позначення та для характеристики багаточисельних зв'язків та відносин, які виникають у людському суспільстві» [10, с. 52]. І. М'язова зазначає, що комунікація є своєрідною передумовою функціонування і розвитку культури, оскільки збереження культури пов'язане з необхідністю передачі культурної інформації шляхом наслідування символічних форм як від одного покоління до іншого, так і від однієї культури до іншої [11, с. 4]. погоджуємося з думкою дослідниці, яка визначає комунікацію як цілеспрямований процес, пов'язаний із передачею інформації, що ґрунтується на використанні правил та норм, необхідних для її реалізації. Ф. Бацевич під комунікацією розуміє смисловий та ідеально-змістовий аспект соціальної взаємодії; обмін інформацією в різноманітних процесах спілкування [12, с. 33]. Зауважимо, що, на думку автора, в контексті сутності процесу комунікації наявними є два підходи – механістичний (односероване кодування та передавання інформації) і діяльнісний (формування поглядів на об'єкти, а також дії з ними на основі спільної діяльності) усіх учасників.

Що стосується зарубіжних напрацювань, то відомий дослідник Р. Якобсон визначив комунікацію як процес передачі інформації між людьми за допомогою знакових систем (сигналів) [13, с. 199]. Проте, на нашу думку, наведене визначення обмежує зміст досліджуваного поняття. Адже, по-перше, суб'єктами комунікації можуть бути не лише люди; по-друге, в умовах інформатизації суспільства неможна обмежувати передання інформації лише за допомогою знакових систем. Зважаючи на зазначене, необхідно акцентувати увагу, що можливість вступати в комунікації властива усім без винятку суб'єктам суспільних відносин – людям, їх об'єднанням, органам державної (публічної) влади [14, с. 234]. Ю. Лотман розглядав комунікацію як переклад тексту з мови мого «я» на мову твого «ти» [15]. Ураховуючи те, що трансляція інформації потребує наявності умінь, наприклад, із приводу знання «мови» реципієнта та вміння перекладати текст, наведене визначення спрямовує увагу саме на того, хто її передає.

Ф. Шарков запропонувавши три аспекти поняттєвого змісту комунікації спробував гармонізувати різні точки зору: по-перше, комунікація – це засіб зв'язку будь-яких об'єктів матеріального та духовного світу, тобто певна структура; по-друге, це спілкування, у процесі якого люди обмінюються інформацією; по-третє, під комунікацією розуміють передавання та масовий обмін інформацією з метою впливу на суспільство та його складові частини [16, с. 178]. Як зазначає Г. Почепцов, під визначенням поняття «комунікація» необхідно розуміти процеси перекодування вербальної сфери в невербальну та невербальної у вербальну [17, с. 15]. При цьому комунікація, роблячи неявне явним, допомагає посилити наявні в суспільстві диспозиції.

У найзагальнішому розумінні комунікація є процесом складних інтерпретаційних дій, спрямованих на взаємодію суб'єктів із метою досягнення комунікативної рівноваги і консенсусу.

Сучасне суспільство вимагає впровадження у взаємну правову діяльність правоохоронних, правозахисних та судових органів модернових галузевих комунікацій, що забезпечуватимуть доступність та швидкість комунікації між зазначеними органами. Однією з таких комунікацій є правова, виокремлення якої пов'язано з дослідженнями в галузі кібернетики, а також теорії інформації.



Цікавими із цього приводу є міркування Д. Белла, який розглядає комунікацію у ролі основного ресурсу суспільного розвитку [18]. Так, раціонально вибудовані інститути – організації, норми, ідеї, що століттями забезпечували стійкість комунікації, все більше здають свої позиції [19, с. 5]. Відсутність ефективної та дієвої взаємодії між правоохоронними, правозахисними та судовими органами зумовлює необхідність дослідження правової комунікації та визначення у подальшому пріоритетні напрями її удосконалення.

В умовах зовнішньої інформаційної та воєнної агресії саме правова комунікація стає невід'ємним складником системи національної безпеки, адже коли існують послідовні зусилля дестабілізації ситуації у країні, підринається довіра громадськості до влади, а отже, демонтаж наявної системи управління [20, с. 52].

Цікавою є думка, представника комунікативної концепції А. Полякова, який вважає, що право – це форма унормованої психолінгвментальної діяльності суб'єктів (фізичних і юридичних) у сфері комунікативної інтерсуб'єктивної взаємодії, наслідки якої об'єктивуються у правовій культурі, соціальних інститутах, правових текстах і позначаються на правосвідомості, правових нормах і правових відносинах, що утворюють єдину правову структуру [21, с. 73]. Як зазначає відомий європейський вчений Марк ван Хук, право завжди за своєю суттю засноване на комунікації: комунікації між законодавцем і громадянами, між законодавцем і суддівським корпусом, комунікації між сторонами за договором, комунікації в судовому процесі [22, с. 20]. Наведений комунікативний аспект розглядається в рамках легітимації права, що проявляється в раціональному діалозі між юристами для «коректної» інтерпретації та застосування права.

Із точки зору теорії права наголосимо, що між правом і комунікацією існує взаємозв'язок, який виявляється через сумісне, скоординоване «дійство», а також шляхом з'єднання юридичного та комунікативного [23, с. 117]. Взаємне юридико-комунікативне суспільство дозволяє розглядати правову комунікацію не лише як абстрактний концепт, але також як практичну сферу узгодження взаємодії.

Що стосується визначення поняття правової комунікації, то необхідно навести думку І. Честнова, відповідно до якої діалог емпірично можливий тільки між людьми (як реально, так і віртуально-внутрішній діалог). Саме людина конструює норму права на основі акта рішення, тобто юридично значущої дії, в якій формулюється уявлення про бажаний новий варіант правової поведінки [24, с. 26]. Змістом правової комунікації вчений пропонує вважати діалог як координацію, що спрямована на погодження спільних зусиль людей для задоволення індивідуальних.

За О. Макеевою, правова комунікація – це сукупність процесів і систем, які забезпечують цілеспрямований обіг і поширення нормативно-правової інформації та правових знань у сучасному інформаційному суспільстві [25]. Підтримуючи позицію авторки, зауважимо, що необхідною умовою формування інформаційно-правового суспільства є інформованість суб'єктів правової комунікації. Правова комунікація, як вважає О. Геселев, насправді функціонує за певними правилами, у режимі правових норм, як система взаємообумовлених та взаємопов'язаних домагань (правомочностей) і зобов'язань, що мають, порівняно з іншими соціальними нормами, найвищий, домінуючий характер [26, с. 97]. Важливо зауважити, що відносини комунікації між суспільством можуть бути позаправовими нормами, проте між такими суб'єктами, як правоохоронні, правозахисні та судові органи, вони перестають бути легальними позаправовими нормами. Тому засобом правової комунікації між ними є право.

Проведений нами аналіз нормативно-правових актів свідчить, що відсутнім є законодавче визначення поняття «правова комунікація». Правова комунікація як взаємодія правоохоронних, правозахисних та судових органів у наукових оцінках містить два підходи: перший – як процес спілкування, в основу якого покладений обмін інформацією, що використовується досліджуваними суб'єктами; другий – як спосіб розв'язання проблемних питань або метод урегулювання взаємовідносин, а не звичний обмін інформацією, який проявляється в попередженні внутрішніх та зовнішніх загроз, а також зміцнює соціальний прогрес.



Висновки. Комунікація є різновидом взаємодії між суб'єктами опосередкованої певним об'єктом. На основі викладених наукових точок зору щодо розуміння визначення поняття комунікація вважаємо, що правова комунікація між правоохоронними, правозахисними та судовими органами – це їх взаємодія, що спрямована на обмін інформацією, розв'язання проблемних питань та урегулювання взаємовідносин, з метою належного (повного, якісного та своєчасного) виконання завдань і повноважень, формування довіри інститутів громадянського суспільства, підтримання позитивного іміджу, утвердження верховенства права та інших конституційних (загальнолюдських) цінностей.

Проте природу правової комунікації між правоохоронними, правозахисними та судовими органами неможливо пізнати без аналізу їхніх ознак. Водночас для того, щоб повно та об'єктивно розкрити основні характеристики та особливості цього складного за своїм змістом і багатоманітного за формами прояву явища, необхідним є акцентування уваги на найсуттєвіших його ознаках, серед яких можемо виокремити такі:

по-перше, правова комунікація виникає між відносно рівноправними суб'єктами, а саме судами різних інстанцій, правоохоронними та правозахисними органами їх працівниками, як між собою, так і взаємодіючи з іншими суб'єктами;

по-друге, розглядається як процес спілкування, спосіб розв'язання проблемних питань або метод урегулювання взаємовідносин, а не звичний обмін інформацією, який проявляється в попередженні внутрішніх та зовнішніх загроз, а також зміцнює соціальний прогрес;

по-третє, є сукупністю комунікативних відносин, спрямованих на обмін інформацією, розв'язання проблемних питань та урегулювання взаємовідносин;

по-четверте, взаємодіючи, правоохоронні, правозахисні та судові органи їх працівники обирають певні варіанти поведінки;

по-п'яте, правоохоронні, правозахисні та судові органи їхні працівники виступають носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків;

по-шосте, головним призначенням є належне (повне, якісне та своєчасне) виконання завдань та повноважень, а також формування довіри інститутів громадянського суспільства до правоохоронних, правозахисних та судових органів на основі висвітленої достовірної інформації про їх роботу підтримуючи, таким чином, їхній позитивний імідж та утверджуючи ідеї верховенства права та інші конституційні (загальнолюдські) цінності, а також підтримуючи правопорядок;

по-сьоме, об'єктивується у тексті норм права.

Список використаних джерел:

1. Юнусова Є.І. Комунікативний простір релігії в європейській культурі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та. філософ. наук : 09.00.04, Харків, 2005. 17 с.
2. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial. Washington: [s.n.], 2005. 456 p.
3. Словник іншомовних слів / Л.О. Пустовіт та ін. Київ : Довіра, 2000. 1326 с.
4. Англо-український словник / Є.І. Гороть та ін. ; під заг. керівн. Є.І. Гороть. Вінниця : Нова книга, 2006. 1700 с.
5. Webster's seventh new collegiate dictionary. Springfield. Scientific Book Agency, 1971. 1223 p.
6. The concise Oxford dictionary thesaurus / Comp. by B. Kirkpatrick. Oxford : Oxford univ. press, 1997. 896 p.
7. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. : Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. Москва : Сов. энцикл., 1983. 840 с.
8. Craig, R.T. Communication: веб-сайт. URL : <http://spot.colorado.edu/~craigr/Communication.htm> (дата звернення: 24.07.2020).
9. Кашкин В.Б. Введение в теорию коммуникации: учебн. пособие. Воронеж : Изд-во ВГТУ, 2000. 175 с.
10. Дуцик Д.Р. Політична журналістика. Київ : Вид. Дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. 138 с.



11. М'язова І.Ю. Міжкультурна комунікація: зміст, сутність та особливості прояву (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к-та. філософ. Наук : 09.00.03, Київ, 2008. 18 с.
12. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Вид. 2-ге, доп. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 376 с.
13. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика. *Структурализм: «за» и «против»*. 1975. С. 193–230.
14. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
15. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва, 1996. 464 с.
16. Шарков Ф.И. Основы теории коммуникации : учебник для вузов. Москва : ИД «Социальные отношения», Изд-во «Перспектива», 2003. 248 с.
17. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. Москва: Реал-бук, Київ : Ваклер, 2001. 656 с.
18. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Москва : Академия, 1999. С. 95.
19. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : моногр. / Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін. ; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.
20. Яблонський В. Комунікація органів державної влади України: виклики та завдання. *Запровадження комунікації органів державної влади: зб. мат-лів наук.-практ. конф. / упоряд. А.В. Баровська*. Київ : Фенікс, 2016. 192 с.
21. Поляков А.В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование) : автореф. дис. на получение науч. степени д-та. юрид. Наук : 12.00.01, С.-Петербург, 2005. 17 с.
22. Марк ван Хук. Право как коммуникация / пер. с англ. М.В. Антонова и А.В. Полякова. Санкт-Петербург : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. 288 с.
23. Provencher G. Droit et communication. Liaisons constatées. Réflexions sur la relation entre la communication et le droit / G. Provencher. Bruxelles : E. M. E, 2013. 204 p.
24. Честнов И.Л. Перспективы постклассической коммуникативной теории / Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции: к 60-летию А.В. Полякова: коллективная монография: в 2 т. Т. 1. Коммуникативная теория права в исследованиях отечественных и зарубежных ученых / под ред. М.В. Антонова, И.Л. Честнова. Санкт-Петербург : ООО Издательский Дом «Алеф-Пресс», 2014. С. 20–32.
25. Макеєва О.М. Правова комунікація: теоретико-правові аспекти. Науково-практична Інтернет-конференція веб-сайт. URL : <http://legalactivity.com.ua/index.php?option> (дата звернення: 24.07.2020).
26. Геселев О.В. Інтегративне праворозуміння як складова сучасної постмодерної правової культури: сутність та актуальне значення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 96–103.

